

МОДИФІКАЦІЇ УТОПІЇ ТА РІЗНОВИДИ УТОПІЧНОЇ СВІДОМОСТІ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

© Петрушенко О., 2010

Досліджується утопічна свідомість сучасності як спосіб існування позитивної утопії та визначаються основні види сучасної утопічної свідомості: сциєнтистська, релігійна, партійно-політична, культурно-мистецька, корпоративно-фінансова, екологічна.

Ключові слова – утопія, утопічна свідомість, позитивна утопія, зміна суспільного життя.

Oksana Petrushenko. Utopia's modifications and the main kinds of utopian consciousness in contemporary world. In given article contemporary utopian consciousness as the way of positive utopia's existence is studied. Also the main kinds of contemporary utopian consciousness are defined: scientific, religious, political, cultural and art one, corporative-financial, ecological.

Utopia's modifications and the main kinds of utopian consciousness in contemporary world. In given article contemporary utopian consciousness as the way of positive utopia's existence is studied. Also the main kinds of contemporary utopian consciousness are defined: scientific, religious, political, cultural and art one, corporative-financial, ecological.

Keywords – utopia, utopian consciousness, positive utopia, changes in social life.

Утопії як цілісні утопічні твори виникли та розповсюдились у Європі (в подальшому – в Америці та Азії) у XVII – XIX ст. У подальшому утопія як цілісний твір, який намагається окреслити належний та розумний порядок у суспільстві, піддається різноманітній критиці та навіть насміханням. Марксизм критикує утопії за ненауковість, за велику кількість суб'єктивно окреслених сторін життя суспільства, за бездоказовість та просте декларування деяких необхідних змін у житті суспільства. Ірраціоналізм критикує прагнення утопії до розумного, раціонального облаштування життя суспільства як цілого, вказуючи на те, що, оскільки людина має не лише розум, а й почуття та переживання, то у дуже раціональному та правильному суспільстві суб'єктивність людини буде утиснута та страждатиме. Представники деяких релігійних кіл стверджували, що утопія не потрібна, бо релігійні істини та їх реалізація у суспільстві здатні забезпечити людям належний та достойний спосіб життя.

Результатом такої різноманітної критики (а, можливо, і певних процесів у реальному житті суспільства) стає ситуація, коли позитивна утопія фактично не існує протягом XX ст. Є багато літератури про утопію, але сама позитивна утопія як цілісний конструкт відсутня. Яка ж подальша доля позитивної утопії у житті сучасного суспільства та в інтелектуальних процесах сучасності?

Мета роботи – простежити, якими є конкретні форми існування позитивної утопії у сучасному світі та у його духовному житті.

Якщо намагатися простежити розвиток позитивної утопії у XX – початку XXI століттях, то виникає певна аналогія зі шляхом розвитку філософії та науки, – утопія переходить від класичного періоду розвитку до некласичного. Позитивну утопію XVII – XIX ст. цілісно, завершено прагнуть охопити філософи та описати усі сторони життя суспільства, спираючись на певні принципи, які обираються як вихідні, базові. Це нагадує ситуацію у класичній філософії (як і у класичній науці), для яких характерне прагнення створення цілісних систем знання. Відомо, що останньою з таких

систем стає філософська система Г.В.Ф. Гегеля, після якого філософські конструкти набувають характеру «відкритих систем». Для таких конструктів характерне те, що обирається певний напрямок дослідження в галузі людського мислення або практичної діяльності, і саме цей напрямок обмірковується, описується, аналізується, досліджується. При цьому інші варіанти духовних пошуків або практичного життя не цікавлять автора взагалі.

У галузі розвитку позитивної утопії відбувається подібний процес. Цей вид утопії більше не набирає форми цілісного твору, що описує належний варіант суспільної організації. У галузі утопічного мислення теж здійснюється перехід від утопічної системи суспільного життя до утопічного мислення, що обмірковує певний вид діяльності за усіма характеристиками утопічності – йдеться про діяльність у майбутньому часі або в іншому місці (в іншій країні, в іншому місті або селі, на іншому місці роботи), і ця діяльність відповідає певним уявленням про належний спосіб дій, про належні принципи вибору певних конкретних кроків у діяльності та може відповідати певному ідеалу.

Отже, можна говорити про те, що у XX ст. утопія, що є необхідним компонентом людської діяльності, опинившись у ситуації, коли її критикували та висміювали, знаходить для себе інший спосіб існування – у формі утопічної свідомості.

Вірогідно, першим з дослідників утопії, хто зауважив та зафіксував цей перехід, був К. Мангейм, який визначив утопію як сукупність уявлень, що пропонує зміни та заміну існуючого стану справ якимсь іншим, що дає змогу суспільству рухатися вперед. К. Мангейм пише: «Утопічною є та свідомість, яка не відповідає оточуючому буттю. ...Проте не кожному орієнтацію, що не відповідає даному «буттю», трансцендентну по відношенню до нього і в цьому сенсі «чужу по відношенню до дійсності», ми називаємо утопічною. Ми вважатимемо такою лише ту «трансцендентну по відношенню до дійсності» орієнтацію, яка, перетворюючись на дію, частково або повністю підриває існуючий у цей момент порядок речей» [7, с. 113]. Зауважимо, що у цій ситуації йдеться про інтенцію позитивної утопії (бо не говориться про принципове погіршення життя суспільства загалом), причому сам К. Мангейм ставиться до такої інтенції теж позитивно, вбачаючи в утопії можливість наблизитись до прогресивних змін. Насмішкуватість щодо утопії або будь-які розмірковування про антиутопію як необхідну складову суспільного розвитку тут відсутні.

У радянський час другої половини XX ст. найвідомішим дослідником утопічної свідомості можна вважати Е.Я. Баталова. Він зазначав, що для ліворадикальних рухів другої половини XX ст., утопізм – це «адекватна сучасним умовам форма прояву історичної ініціативи, необхідна умова «революційної творчості» [2, с. 154]. В іншій праці, спеціально присвяченій проблемі утопічної свідомості (та за усіма законами утопічного жанру винесеного за межі наявної радянської дійсності, бо здійснювався аналіз утопічної свідомості у США), Е.Я. Баталов робить важливе зауваження, що утопічна свідомість не лише пов'язана з певною соціальною дійсністю та критичним ставленням до неї, а є ще й продуктом пізнавального процесу [1, с. 21]. Е.Я. Баталов зазначає, що «...суб'єкт може бачити у об'єкті, який пізнає, тільки те, що він хотів би у ньому бачити, і не помічати того, що за тими чи іншими мотивами (відомими чи не відомими йому) не хотів би бачити... Подібного роду когнітивна процедура зовсім не обов'язково жорстко пов'язана з соціальною «ситуацією» суб'єкта, тобто з його становищем у суспільстві та свідомим ставленням до існуючих порядків. Тут дається взнаки і загальний рівень розвитку суспільства, і рівень індивідуальної культури, і психічні особливості індивіда, і його безпосередні життєві турботи» [1, с. 22]. В такий спосіб за утопічною свідомістю визнається статус елемента когнітивного процесу, і отже, із статусу фантазії вона переходить у статус елемента процесу пізнання соціальних явищ.

У подальшому цікаві окремі міркування з приводу сутності утопічної свідомості ми зустрічаємо у працях М.К. Мамардашвілі [6], А.М. Пятигорського [8] та багатьох інших цікавих мислителів. Дослідники сучасної філософії відзначають таку її рису, як антропоцентричність. Оскільки утопія завжди, в принципі, була антропоцентричною (тобто ідеальне належне суспільство проектували, враховуючи певні уявлення про сутність людини), вона загалом відповідає провідній тенденції сучасної філософії, що в осмисленні реалій оточуючого світу звертається передусім до людини та її бачення цього світу.

Якщо продовжити паралель з неklasичною філософією, можна зауважити, що утопія від міркувань про цілісно організоване суспільство (про суспільство як державу) переходить до утопічного осмислення та обмірковування певних видів діяльності; смислу та призначення певних соціальних груп, що пов'язані з цими видами діяльності; місця у житті суспільства певних об'єднань. На нашу думку, для утопії у модусі утопічної свідомості характерним стає плюралізм, певна багатовекторність. Ті, хто були долучені до класичної, цілісної утопії, здебільшого вважали, що усі проблеми і негаразди, які існують у державі, повинні бути вирішені державницьким шляхом, через реформи, мудрі рішення правителів та упровадження належних законів. Ця тенденція зберігається і в наш час, і далі ми говоритимемо про партійно-політичну свідомість як різновид утопічної, проте зараз, поряд із згаданим напрямком розвитку, спостерігаються й інші варіанти утопічної свідомості.

Слід зазначити, що для сучасної утопічної свідомості характерним є те, що статус належного, досконалого та майже ідеального надається певному виду діяльності. Причому такий вид утопічних уявлень може виникати з тих чи інших причин як у свідомості тих, хто присвятив своє життя цьому виду діяльності, так і у свідомості людей, які мають про певний вид діяльності доволі приблизне уявлення. Відбувається своєрідна фетишизація того чи іншого виду діяльності або сфери суспільної активності. Демонструється віра у важливість, належність та цілковиту необхідність певного виду діяльності, перебільшується значення його для суспільного буття, і в зв'язку з цим «вимагається неможливе» (якщо згадати та використати лексику молодіжного руху 60-х рр. XX ст. у Європі та США) – донести до усіх членів суспільства, що лише цей вид діяльності створює для його adeptів та для решти суспільства максимально сприятливі умови для життя.

Такі напрямки діяльності, до яких звертається утопічна свідомість, можуть бути основою для виділення різновидів утопічної свідомості у сучасному світі. Варто нагадати та підкреслити, що йдеться про позитивно спрямовану утопічну думку, тобто про міркування щодо належної, позитивної діяльності, скерованої на вдосконалення життя людей та суспільства загалом. Разом з тим утопічна свідомість зберігає такі ознаки, характерні для утопії загалом, як різко критичне ставлення до дійсності, віру (більш-менш фанатичну) у свою долученість до абсолютної істини, певну зверхність по відношенню до тих, хто скептично сприймає пропоновані пропозиції щодо вдосконалення суспільного життя. Часто сюди додається відчуття власної обраності, пов'язаної з тим, що ця особа або група людей долучена до пропонованої абсолютної істини, до справжніх уявлень щодо належного способу діяльності, до вищого ідеалу.

Деякі із напрямків діяльності, на які скерована утопічна свідомість, існували і у попередні історичні періоди, причому й в минулому вони ставали об'єктом утопічних сподівань та очікувань.

Можемо стверджувати, що в сучасному світі зберігається та одержує подальший розвиток *сцієнтистська утопічна свідомість*. У межах цієї свідомості необхідним та належним напрямком діяльності суспільства, від якої залежить можливість вдосконалити життя людства, є розвиток науки. Саме він дасть змогу знайти ефективні способи виробництва, забезпечити швидкий обмін різноманітною інформацією, зберегти життя та здоров'я людей, створити енергоощадні технології, знайти методи переробки промислових та побутових відходів тощо. Такий варіант утопічної свідомості виникає у XVI – XVII ст. разом із становленням та розвитком науки як особливої сфери суспільної діяльності, і, вірогідно, існуватиме доти, доки існуватиме наукове пізнання. Заперечення щодо таких поглядів сприймаються їх adeptами як обскурантизм, відхід від наукових уявлень як єдино істинних, намагання відвернутися від світла знань тощо.

Іншим видом утопічної свідомості, яка існувала й у попередні віки, є *релігійна утопічна свідомість*. Цей напрямок утопічної свідомості наполягає на тому, що лише розповсюдження релігійних істин, донесення до широкого загалу релігійних заповідей, можуть змінити на краще життя людей та суспільства загалом. Ті, кому притаманний цей вид релігійної свідомості, наполягають на запровадженні різних форм релігійної освіти для дітей, на створенні релігійних молодіжних організацій, на впровадженні певних релігійних заборон у сферу законодавства (наприклад, у християнських країнах – законодавчу заборону на розлучення, на аборт, на клонування). Істотним від'ємним аспектом утопічної релігійної свідомості є те, що різні релігії

передбачають різні способи поведінки та певні відмінності у заповідях та нормах. До того ж, як правило, ревні віруючі налаштовані нетерпимо по відношенню до інших релігій та їх представників. Звідси – войовничість по відношенню до тих, хто, на їхню думку, заважає удосконалити цей світ відповідно до настанов певної конкретної релігії, крайньою формою якої є джихад в ісламі та інші види релігійних воєн.

Продовжує існувати в наш час і такий вид утопічної свідомості, як *партійно-політична свідомість*. Свого часу, у XVIII – XX ст., саме цей вид утопічної свідомості сформував низку цілісних творів, які належали до жанру літературної утопії. Породженням цього виду утопічної свідомості є не лише літературні твори, а й такі цілісні і завершені документи, як партійні маніфести, програми, звернення тощо. У наш час документи такого роду пишуться та виголошуються відповідно до усіх характеристик утопічної свідомості – у них підкреслюється, що лише ця політична сила може запропонувати ефективні політичні реформи, дати країні достойних лідерів та керівників. Перехід у межах партійно-політичної свідомості від літературних творів до політичних програм є своєрідним переходом від закритої до відкритої системи – цілісний літературний твір являє собою певну непорушну єдність, тоді як політичну програму можна обговорювати, корегувати, доповнювати, відмовлятися від певних формулювань. Проте програми зберігають усі ознаки утопічної свідомості – скерованість у майбутнє або на інші території, непримиренність до опонентів, підкреслення власної винятковості.

Культурно-мистецька утопічна свідомість як сформований вид свідомості, засвідчений не лише в окремих висловлюваннях, а й у певних документах, маніфестах, статтях, існує з другої половини XIX ст. Цей варіант утопічної свідомості формується у добу модерну, коли, з одного боку, зростає кількість членів суспільства, які долучені до мистецької діяльності та вважають себе художниками у широкому розумінні цього слова; з іншого, – поширюється вплив мистецтва та мистецької діяльності, літератури, а в подальшому кінематографу на життя суспільства. Так, представники «Сецесіону» – товариства художників-модерністів, що було створене у Відні у 1897 році, ставили своїм завданням «змінити суспільство за допомогою мистецтва» [3, с. 5]. Згідно з цим видом утопічної свідомості, лише мистецтво загалом та цей і напрямок мистецької діяльності зокрема (футуризм, театр абсурду, романтичне кіно) може створити позитивне соціальне середовище для культурного розвитку, забезпечить свободу творчості, свободу самовираження, свободу духу; зробить прекрасним середовище існування людини, що, своєю чергою, зробить людину делікатнішою, благороднішою, кращою, вишуканішою. У кінці XX століття у мистецькій утопічній свідомості виникає нова інтенція – мистецтво створить нову культуру, стане альтернативою алкоголю та наркотикам, змінить світогляд людей, зробить їх добрими, навчить любити увесь світ.

Ще один вид утопічної свідомості, яка сформувалась та почала розповсюджуватися та пропагуватися порівняно недавно, можна назвати *фінансово-корпоративною утопічною свідомістю*. Один з напрямків такої свідомості простежується у банківських рекламах та пропозиціях, які виглядають приблизно так: «Ми багаті та успішні, і допоможемо усім вам стати багатими через заощадження, позики, депозити з високими відсотковими ставками, які пропонує вам саме наш банк».

Іншим варіантом цього виду утопічної свідомості є свідомість, що поширюється і навіть нав'язується компаніями мережевого маркетингу (Оріфлейм, Тяньші). Ці компанії переконують оточуючих, що саме вони створюють умови для того, щоб окремих членів компанії міг заробити на достойне життя, не почувався самотнім, самовдосконалювався, міг створити свою власну торговельну мережу. На підтвердження висловленого міркування можемо навести таку цитату: «Тяньші надає усім людям, які сповнені рішучості і старанно йдуть назустріч своїй меті, усі необхідні можливості для найшвидшого досягнення результатів. ...Займаючись разом з нами перспективним бізнесом і використовуючи перевірену на практиці систему досягнення успіху, Ви зможете стати успішною людиною» [4, с. 1]. Очевидно, що усі можливості усім бажаючим не може надати жодна компанія. Який зміст вкладається в поняття *успішна людина*, теж не пояснюється.

Напевне, наймолодшим видом утопічної свідомості є *екологічна утопічна свідомість*. У межах цієї свідомості широко розповсюджені уявлення та міркування про те, що значна кількість

проблем сучасного людства пов'язана з цивілізаційним розвитком – зростанням міст, використанням великої кількості транспорту, вживанням сумнівних продуктів тощо. Тому вирішення цих проблем пов'язують з необхідністю повернення до природи, з дотриманням простого і природного способу життя, використанням переважно природних лікувальних препаратів, природних матеріалів для будівництва та облаштування оселі тощо. Незважаючи на те, що існує доволі багато технологічних розробок, пов'язаних з такими ідеями, вони, на нашу думку, значною мірою залишаються утопічними, тому що спосіб життя, пропонований цивілізацією, рівень медичного та інших видів обслуговування, способи пересування, престижність та комфортність життя у місті, можливість одержання різних варіантів освіти – усе це ще довго (якщо не завжди) утримуватиме більшість людей у межах цивілізованого способу життя.

Підводячи підсумки, можна зауважити, що сучасна утопічна свідомість як один із способів пізнання та освоєння дійсності, значною мірою є продовженням тих тенденцій у розвитку утопічної думки, які існували у XVII – XX ст., проте утопічна думка відмовляється від цілісних творів, цілісного викладу, залишаючись у стані процесу, вільного руху. Проведений аналіз дає змогу зробити припущення, що утопічна свідомість існувала завжди як елемент пізнавального процесу та як компонент суспільної свідомості. У різні історичні епохи утопічна свідомість проявлялася по-різному – від вимог радикальних реформ до повстань та вбивств тиранів. У певну історичну епоху, а саме в період Нового часу, коли набувають розповсюдження наукові трактати, що обґрунтовують певні ідеї, з одного боку, та відбувається бурхливий розвиток літератури, де виникають доволі різноманітні жанри, з іншого, – утопія також набуває форми цілісного завершеного твору. У подальшому, в кінці XIX – на початку XX ст., коли у філософії відбувається перехід до відкритих систем, а в літературі починають переважати малі форми, – утопічна свідомість продовжує існувати у суспільстві, проте про її існування ми можемо судити лише з тих її проявів про які йшлося вище, а не з цілісних творів.

Філософія XX ст. дає змогу виділити ще одну важливу характеристику утопії (оскільки саме в межах цієї філософії розроблено відповідний термін) – утопія доволі часто користується симулякрами. Різноманітні поняття, які використовує утопічна свідомість – справедливість, істина, щастя, розумність, науковість, – здебільшого не пояснюються і не аргументуються. За Ж. Бодріаром, симулякр – це відтворення реального, яке поступово набуває автономного статусу. У результаті створюється симульована гіперреальність, яка постає більш реальною, ніж сама реальність, хоча і позбавлена будь-якого референту [5, с. 385]. Саме такого статусу можуть набувати у межах утопічної свідомості згадані поняття. У результаті живі люди або реальні ситуації можуть видаватися дріб'язковими, а певні симулякри – дійсністю, що направляє ті або інші вчинки людини.

Можна висунути гіпотезу, що наявність симулякрів потрібно вважати однією з сутнісних ознак утопії (поряд із дистанційованістю в просторі або в часі, уявленнями про належне, пов'язаністю з певним ідеалом). Проте детальний аналіз цього припущення виходить за межі цієї роботи.

1. Баталов Э.Я. Социальная утопия и утопическое сознание в США / Э.Я. Баталов. – М.: Издательства «Наука», 1982. – 336 с. 2. Баталов Э.Я. Философия бунта (Критика идеологии левого радикализма) / Э.Я. Баталов. – М.: Издательство политической литературы. 1973. – 204 с. – Серия «Социальный прогресс и буржуазная философия». 3. Великие художники. Густав Климт / [автор текста Марк Дюнети]. – К.: ООО «Иглмосс Юкрейн», 2003. – Ч. 29. – 32 с. 4. Дело Тяньши. – *Better Health / Better World*. – 17 с. 5. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора; Пер. з англ. В. Шовкун; Наук. ред. пер. О. Шевченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 503 с. 6. Мамардашвили М.К. Опыт физической метафизики / М.К. Мамардашвили. – М.: Прогресс-Традиция, 2008. – 304 с. 7. Мангейм К. Идеология и утопия / Утопия и утопическое мышление: антология зарубежн. лит.: Пер. с разн. яз. / Сост., общ. ред. и предисл. В.А. Чаликовой. – М.: Прогресс, 1991. – 405 с. 8. Пятигорский А.М. Избранные труды / А.М. Пятигорский. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 590 с.